

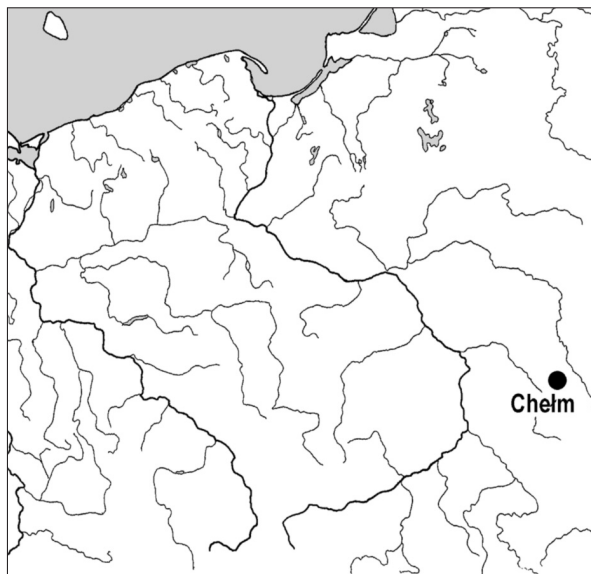
ANDRZEJ BUKO

CHEŁM (GÓRA KATEDRALNA), WOJ. LUBELSKIE. BADANIA XIII-WIECZNEGO ZESPOŁU REZYDENCJONALNEGO W ROKU 2011

Wcześniejsze dzieje Góry Katedralnej w Chełmie były wielokrotnie przedmiotem omówień szczegółowych w literaturze przedmiotu. Uwagę szczególną przyciągały elementy zabudowy palatinalnej, zidentyfikowane badaniami lat ubiegłych i odnoszone do czasów świetności miasta w czasach Daniela Halickiego (por. BUKO 2011 – tam dalsza literatura).

W roku 2011 zainicjowano kolejny, drugi etap badań, realizowanych w ramach interdyscyplinarnego projektu badawczego, zatytułowanego „Zespół rezydencjonalno-sakralny na Górze Katedralnej w Chełmie”¹. W tym roku w realizacji zadania uczestniczyli m.in. badacze i studenci Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, prowadzący w Chełmie prace terenowe w ramach umowy pomiędzy Polską Akademią Nauk oraz UW. Kierownikiem projektu jest autor niniejszego sprawozdania, reprezentujący IA UW oraz Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Pracami terenowymi kierowali mgr T. Dzieńkowski oraz mgr S. Golub (Firma Usługi Archeologiczne, Chełm). Tegoroczne prace trwały 3 miesiące (lipiec – wrzesień), z czego ekipa w pełnym składzie, w tym autor i studenci UW, pracowała w okresie 2–28 sierpnia 2011 r. W początkowej i końcowej fazie prac terenowych, których celem było m.in. zabezpieczenie odkrytych elementów architektonicznych i wykonanie dokumentacji, brali udział głównie archeolodzy chełmscy, przyrodnicy z Instytutu Paleogeografii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie i historycy architektury z Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego.

W roku 2011 w obrębie wykopów zlokalizowanych w południowej części Wysokiej Górki (północna część Góry Katedralnej) przebadano łącznie obszar ok. 200 m² (Ryc. 1). Głębokość wykopów była tu znaczna i sięgała do 5 m. Potwierdzono wielkie transformacje pierwotnej wysokości i kształtu Wysokiej Górki, a zarazem liczne nawarstwienia: destrukty i niwelacje, będące efektem niszczenia znajdującej się w tej części Wysokiej Górki zabudowy.

Zniszczenia widoczne są dobrze w wykopie 23 (rejon bramny), u wejścia na teren rezydencji. Odsłonięty na całej powierzchni wykopu pierwotny poziom posadzki wyznacza warstwa zielonego piasku glaukonitytowego, stanowiąca podsypkę pod niezachowane dzisiaj płytki posadzkowe. Uwagę zwraca wschodnia krawędź rezydencji, z wyraźnym zakłóceniem pierwotnego poziomu posadzki, przebiegającym po linii północ-południe oraz zarysowanymi w tym miejscu świadectwami zniszczeń muru obwodowego wschodniego. Jak wykazały badania, mur po tej stronie znajduje wprawdzie kontynuację, ale na głębokości około 1–1,5 m poniżej poziomu użytkowego wnętrza (Ryc. 2). Można przypuszczać, że wynika to z faktu, iż po wybudowaniu zespołu rezydencjonalnego w tej części wzgórza miała miejsce katastrofa budowlana. Być może w wyniku tych zdarzeń wschodnia część muru obwodowego osunęła się ze skarpy. Za takim przypuszczeniem mogą przemawiać dwa dodatkowe argumenty. Po pierwsze, odnotować należy brak po stronie wschodniej wielu elementów części

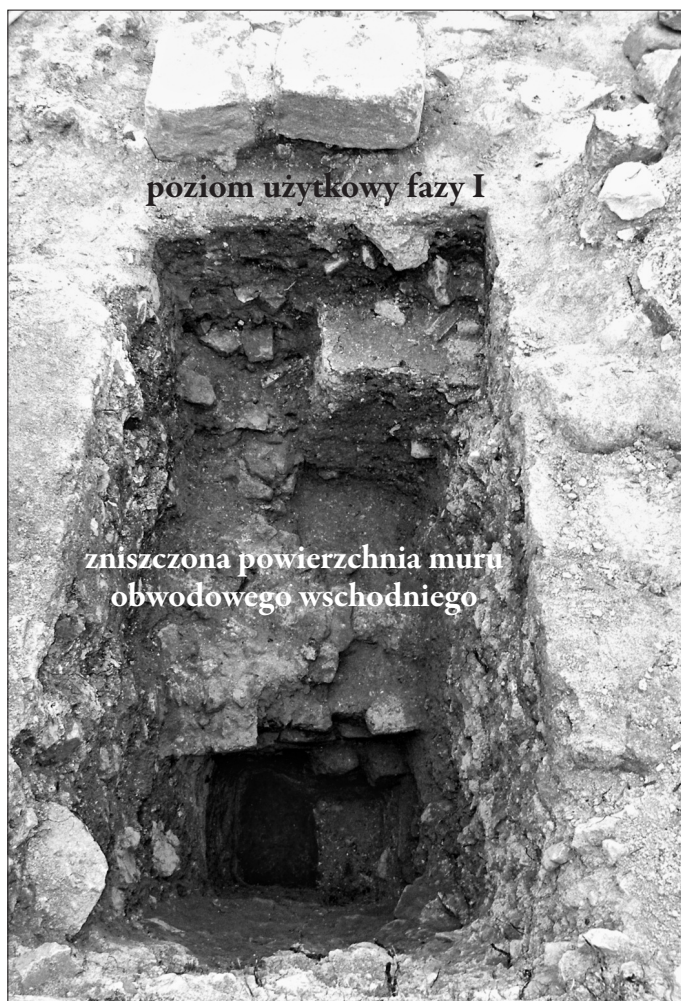
¹ Program przygotowany w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN, finansowany jest przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa

Wyższego, a w jego realizacji uczestniczy kilka instytucji naukowych, w tym Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Ryc. 1. Chełm, południowa część Wysokiej Górki. Widok na wykopy z kulminacji kopca centralnego. Na pierwszym planie po lewej – wykop 23 z wejściem na teren zespołu rezydencjonalnego (fot. M. Bogacki).

Fig. 1. Chełm, southern part of Wysoka Górka (High Hillock). View on the trenches from the culmination of the central mound. In the foreground on the left – Trench 23 with the entrance to the area of the residential complex.

Ryc. 2. Chełm, wykop 23a. Widok z poziomu użytkowego wnętrza rezydencji fazy I na zewnętrzne lico zniszczonego muru obwodowego wschodniego (fot. A. Buko).

Fig. 2. Chełm, Trench 23a. View from the usage level of the interior of the residence in Phase I on the external face of the destroyed eastern circumferential masonry wall.

Ryc. 3. Chełm, wykop 23 (widok od strony SW). Po lewej (w głębi) widoczna część bramna pałacu; w środku – zaznaczona krawędź zniszczonej warstwy posadzkowej; po prawej – częściowo wyeksplorowane rumowisko destrukcji budowli ze śladami pożaru (fot. A. Buko).

Fig. 3. Chełm, Trench 23 (view from SW). On the left (in the background) the gate part of the palace can be seen; in the centre – marked edge of a destroyed paved floor layer; on the right – partially explored rubble of damaged remains of the building with traces of fire.

bramnej, która przetrwała w zastanawiająco zrujnowanym stanie (Ryc. 3). Po drugie, układ warstw niwelacyjnych widoczny na ścianie profilu wschodniego wykopu, powyżej zniszczonej powierzchni muru obwodowego wschodniego, charakteryzuje się w tym miejscu gwałtownym spadkiem warstw (kąt około 30°) w kierunku skarpy. Jest to zastanawiające, zważywszy, że dzisiejsza krawędź skarpy odsunięta jest od tego miejsca o ponad 5 m. Oznaczać to może, że w okresie funkcjonowania zespołu mur obwodowy wschodni usytuowany był przy krawędzi skarpy, której osunięcie spowodowało zniszczenia tej części budowli i powstanie nowego układu stratyfikacyjnego. Niewykluczone, że u źródeł tych wydarzeń był pożar, na którego ślady natrafiono pod warstwą destrukcji, przy ścianie południowej wykopu. W części bramnej zidentyfikowano dobrze zachowane płyty kamienne, stanowiące pierwotną jej nawierzchnię.

Kolejnym elementem zwracającym uwagę są znaczące miąższości warstw destrukcji przykrywających poziom użytkowania budowli pałacowej z fazy I. W wielu miejscach miąższość materiału budowlanego i zaprawy przekracza 1,5 m. To na ich powierzchni budowano elementy zabudowy należące do fazy II (Ryc. 4).

Tegoroczne badania ujawniły również, że po stronie północnej mur obwodowy jest bardzo dobrze zachowany

do wysokości niemal 2 m. Uwagę zwracają zagładzone fugi pomiędzy prostokątnymi ciosami opoki wapiennej oraz poziom budowlany z warstwą zaprawy (wylewki wapiennej), znajdujący się w spągu muru. Powyżej warstwy zaprawy (pierwotny poziom użytkowy zewnętrznego dziedzińca?) znajduje się warstwowane usypisko materiałów budowlanych, osiągające niemal 4 m miąższości (Ryc. 5). To właśnie te warstwy spowodowały – widoczne w terenie – wyniesienie północnej części Góry Katedralnej.

Trzecim elementem do dalszych analiz jest kwestia formy i chronologii nowych budowli, powstałych po zniszczeniu rezydencji z fazy I. Przede wszystkim odnotować należy, że wszystkie je stawiano na warstwie destrukcji powyżej poziomu posadzki zespołu rezydencjonalnego fazy I, co dobitnie dokumentuje pozycja stratygraficzna wieży widocznej w obwodzie muru północnego (Ryc. 4, 6). Oznacza to, że katastrofa kończąca byt obiektów z fazy I (ok. połowy XIII w.) miała niebywale szeroki zasięg, skoro nie uprzątno pozostałości starszych obiektów, lecz na ich rumowisku budowano kolejne. Odnotować należy też zupełnie inny materiał budowlany w murach fazy II, a mianowicie – zamiast ciosów z opoki i zielonego glaukonitytu – trzeciorzędowy kamień łamany, znany z innych budowli, między innymi ze Stołpia i Bielawina. Godna uwagi jest też

Ryc. 4. Chełm. Widok posadzki (poziom użytkowy fazy I) w kierunku W. Po prawej – narożnik części bramnej rezydencji; po lewej – warstwy destrukcji kamiennych powyżej poziomu posadzki; w głębi – dolna część i stopa fundamentowa prostokątnej wieży (II faza budowlana) (fot. A. Buko).

Fig. 4. Chełm. View of the paved floor (usage level of Phase I) to W. On the right – corner of the gate part of the residence; on the left – layers of damaged stone remains above the paved floor level; in the background – bottom part and the foundation footing of the rectangular tower (building of Phase II).

obserwacja, że elementy wystroju architektonicznego z fazy I nie były wykorzystywane w kolejnej fazie funkcjonowania zespołu i znajdowane są tylko wśród destrukcji budowli fazy I. Fakt ten, zidentyfikowany w trakcie badań w 2010 r., znalazł potwierdzenie w trakcie sezonu 2011 (Ryc. 6). W tym sensie kolejna faza budowlana wydaje się „zbarbaryzowana” w stosunku do pierwszej.

Do drugiej (II) fazy należy niewątpliwie wspomniana wcześniej wieża kamienna, tkwiąca w większości pod nasypem współczesnego kopca². Jej stopa fundamentowa znajduje się bowiem powyżej pierwotnego poziomu posadzki (Ryc. 4). Do fazy tej, datowanej metodą radiowęglową na okres po połowie XIII w., zaliczyć należy też – znajdowane w innych częściach południowej partii stanowiska

– relikty kolejnych kamiennych budowli, wykonanych w technice podobnej co wspomniana wieża. Niewykluczone, że wśród tych nadal w niewielkim stopniu odsłoniętych murów znajdują się pozostałości jeszcze jednej wieży. Kwestia ta winna być przedmiotem szczegółowych analiz w roku następnym.

W trakcie badań znajdowano dość liczne fragmenty ceramiki o cechach XIII-wiecznych wyrobów angobowanych i szkliwionych oraz ceramiki kuchennej, produkowanych z glin białych i żelazistych. Szczególnymi znaleziskami są fragmenty płytek posadzkowych wykonywanych z różnych materiałów, w tym trójkątna płytka pokryta bordowym szkliwem. Duży walor artystyczny mają też dwa duże paciory z kryształu górskiego (?), kształtu kulistego

² Wieża ta była odkryta w trakcie wcześniejszych badań (por. GURBA, KUTYŁOWSKA 1970; ZIN, GRABSKI 1967).

Ryc. 5. Chełm, wykop 30 (na zewnątrz muru obwodowego rezydencji). Widoczne lico zewnętrzne muru, oraz przylegające do niego warstwy destruktyw. Numerem 256 oznaczono poziom wylewki wapiennej (fot. A. Buko).

Fig. 5. Chełm, Trench 30 (outside the circumferential masonry wall of the residence). The external face of the masonry wall and adjoining layers of destroyed remains are visible. No. 256 marks the level of lime screed.

Ryc. 6. Chełm, wykop 26 w trakcie eksploracji (widok od strony S). Po lewej – narożnik kamiennej wieży, wybudowanej na warstwie destruktyw budowli pałacowej fazy I; w dolnej części profilu – zdobiony detal architektoniczny z zielonego glaukonitytu (fot. A. Buko).

Fig. 6. Chełm, Trench 26 in the course of exploration (view from S). On the left – corner of the stone tower, built on the layer of destroyed remains of the palace building of Phase I; in the bottom part of the section – ornamented architectural detail of green glauconitite.

i elipsoidalnego, o średnicach 2 i 3 cm. Jest wysoce prawdopodobne, że stanowiły one elementy opraw ksiąg liturgicznych, o jakich wspomina kronika halicko-wołyńska, w kontekście pożaru chełmskiego grodu. Z innych zabytków wymienić należy brązowy fragment okucia sprzączki do pasa, pokryty dekoracją roślinną, fragment ostrogi oraz znaleziska monet średniowiecznych. Oddzielną grupę stanowią liczne obrobione ciosy z zielonego glaukonitytu, pochodzące z dawnego wystroju pomieszczeń (kaplicy?) rezydencji. Niektóre z nich noszą ślady dekoracji.

Pomimo dużego zakresu badań, spowodowanego głównie znaczną głębokością posadowienia struktur w tej części Wysokiej Górki i tym samym rzadko spotykaną, wielometrową miąższością destruktywów, nadal nie jesteśmy w stanie odtworzyć planu zalegających tu budowli, w tym ich podziałów wewnętrznych w obrębie muru obwodowego. Aby dokonać prawidłowych rozwarstwień, należałoby

otworzyć zdecydowanie większą przestrzeń badawczą.

W kolejnym sezonie wykopaliskowym planowane jest dalsze rozpoznawanie rezydencji faz I i II oraz pozyskanie danych nt. pierwotnej topografii przestrzeni zewnętrznej, na północ od zespołu rezydencjonalnego. Zgodnie z wynikami dotychczasowych badań poziom terenu w tym miejscu, odpowiadający czasom użytkowania rezydencji, był niższy niż obecnie o 4–5 m. Czy znajdował się tu wyłącznie dziedziniec (jak urządzony?), a może też inne budowle towarzyszące – to pytania, na które będziemy poszukiwać odpowiedzi.

Prof. dr hab. Andrzej Buko
Instytut Archeologii
Uniwersytet Warszawski
abuko@uw.edu.pl

Literatura

BUKO A.

2011 *Chełm (Góra Katedralna), woj. lubelskie. Badania w roku 2010*, „Światowit” VIII (XLIX)/B (2009–2010), 175–177, pl. 89–90.

GURBA J., KUTYŁOWSKA I.

1970 *Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego grodziska w Chełmie Lubelskim*, „Sprawozdania Archeologiczne” XXII, 231–241.

ZIN W., GRABSKI W.

1967 *Wyniki badań architektonicznych nad wczesnośredniowiecznym Chełmem*, Sprawozdania z Posiedzeń Komisji. Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie (lipiec – grudzień 1966), 725–729.

ANDRZEJ BUKO

CHEŁM (CATHEDRAL HILL), THE LUBELSKIE VOIVODESHIP. EXCAVATIONS OF A 13TH C. RESIDENTIAL COMPLEX IN 2011

The author discusses more important discoveries of the second season of excavations on Cathedral Hill in Chełm. In the course of fieldwork new parts of a 13th c. ducal residence were uncovered. The excavations not only demonstrated two phases of its existence, but also revealed the outline of the entire premise. This shape is still difficult to identify, especially in the context of internal divisions. It is probable that soon after the premise had been built, it underwent significant destruction. In its place, within the

same circumferential masonry walls, another premise was built, with the use of a different building technique and materials of different quality. We still do not have unequivocal responses to questions whether a tower in the circumference of the masonry walls was part of the residence or the plan of its Phase II encompassed other structural elements.

Translated by Grzegorz Żabiński